

Mémy a sociobiológia

Za posledných desať rokov nastala v našom kultúrnom priestore skutočná explózia doktrín. Ich bujnenie geometrickým radom je reakciou na dusivú strnulosť socialistických čias. Je však príznačné, že mnohí z nás dávajú prednosť povrchnému oboznamovaniu sa, metódam *fast reading*, správam z druhej až piatej ruky, ba dokonca povrchným dojmom a táraninám. To vedie k paušálnemu odsudzovaniu jedných alebo nekritickému zbožštvaniu iných (alebo zavše tých istých) doktrín. Avšak prvou zásadou — či už kritiky, alebo obdivnej aplikácie — je dôkladné oboznámenie sa s príslušnou doktrínou. S tým sa však stretávam čoraz zriedkavejšie.

Uvediem niekoľko príkladov. Takmer v rovnakom čase vyšli knihy *Sociobiológia* od Edwarda O. Wilsona (WILSON 1975) a *Sebecký gén* od Richarda Dawkinsa (DAWKINS 1998 [1976]). Najmä Dawkinsovo dielo vyvolalo medzi antropológmi a filozofmi najskôr celý rad komických zmätkov a nedorozumení, spôsobených jednoducho ignoranciou (príkladmi sú SAHLINS 1977; ROSE, KAMIN & LEWONTIN 1984). Prvým symptómom ignorancie je vždy zmiešavanie Dawkinsovho a Wilsonovho diela. To, že sú obidvaja biológovia a vyjadrujú sa k témam antropológie ešte neznamená, že tvrdia to isté. Druhým symptómom ignorancie je vydávanie ich diela za ideológiu, a to ideológiu morálne zhubnú. To je veľmi pohodlný spôsob, ako sa s nimi vysporiadať bez toho, aby boli čítaní. Ak nie sú argumenty, prichádza nálepkovanie. Čo pridáme z vecného hľadiska k Dawkinsovi či Wilsonovi, keď označíme ich myšlienky za ideológiu? Tretím symptómom ignorancie je znalosť iba nadpisov ich kníh, recenzií,

polemik a reakcií, v prípade Dawkinsa iba nadpisu a reakcií na jednu z jeho kníh *Sebecký gén*. Tento symptóm sa vyskytuje tak u odporcov, ako u prívržencov, a je hlavným dôvodom povrchnosti. Načo sa obťažovať s namáhavým dôkladným štúdiom pôvodných diel, keď stačí narýchlo si prelistovať niekoľko „zasvätených“ recenzií a polemík?

V tejto krátkej kompilačnej práci sa pokúsím čisto iba uviesť niektoré Dawkinsove myšlienky z viacerých jeho diel, aby som dal jeho myslenie do určitých súvislostí a zároveň zvýraznil jeho odlišnosť od sociobiológie a načrtnul dôležitosť jeho postrehov pre kognitívnu antropológiu. Iste mi bude odpustené, keď takmer úplne ponechám stranou biologickú časť jeho prác a sústredím sa na jeho koncepciu mémov: teda na to, čo by mohlo zaujímať antropológov.

Pre začiatok stačí uviesť iba jedinú Dawkinsovu rozlíšenie: podľa neho je základnou charakteristikou génu to, že je replikátor — vytvára svoje kópie prostredníctvom vehiklov, teda svojich nositeľov. Dawkins tvrdí, že v evolúcii nejde o prežitie organizmu, jednotlivca či druhu, ale len a len o prežitie a kopírovanie replikátora/ génu.

Dawkinsova kniha *Sebecký gén* je dostupná v českom preklade (DAWKINS 1998 [1976]). Jej 11. kapitolou je kapitola o ménoch. Už v tejto knihe Dawkins (na rozdiel od Wilsona) jasne rozlišuje medzi evolúciou génov a evolúciou mémov. Nevedno odkiaľ sa vzala predstava, že Dawkins sa pokúša razíť koncepciu podriadenosti mémov génom či biologického determinizmu, ale táto predstava nemá v jeho diele nijakú oporu, zato v ňom však nájdeme zdôvodne-

nie opačného presvedčenia: „Vysvetľovať biologické fenomény pomocou výhod genů je možné proto, že geny jsou replikátory... Víc než tři miliardy let byla DNA jediným replikátorem, který stál za řec. Tento monopol však nebude mít nezbytně navždy. Kdykoli vzniknou podmínky, ve kterých by se *mohl* množit nový replikátor, nový replikátor *vezme* vše do svých rukou a odstartuje svůj vlastní nový druh evoluce, a ta nemusí být žádným způsobem podřízena té staré... Jakmile vznikly kopírující se memy, odstartovala se jejich vlastní, o hodně rychlejší evoluce“ (DAWKINS 1998 [1976]: 176, kurzíva v originále). Napokon, aj zakladateľ sociobiológie Wilson je vo svojom poslednom diele oveľa opatrnejší, pokiaľ ide o vzťah génov a kultúry a zavrhuje „... rigorózní genetický determinismus, zdiskreditovanou myšlenku, podle níž geny diktuji konkrétní kulturní formy... Geny nespecifikují propracované zvyklosti jako je například totemismus, rady starších nebo náboženské obřady. Pokud vím, žádný seriózní vědec z oboru přírodních ani humanitních věd se ani nikdy nesnažil takovou věc tvrdit. Místo toho existují komplexní soubory epigenetických pravidel s genetickým základem, které lidi k zavedení takových zvyklostí predisponují“ (WILSON 1999 [1998]).

Dawkins v každom zo svojich neskorších diel venuje pozornosť aj mémom a spresňuje svoju koncepciu. Pozrime sa napríklad na niektoré pasáže z jeho knihy *Rozšířený fenotyp* (DAWKINS 1982), ktorú on sám považuje za svoje základné dielo:

„Vo svojich predošlých dielach som sa prihovárал za úplne negenetický druh replikátora, ktorý pôsobí iba v prostredí, ktoré poskytuje zložitú a vzájomne komunikujúce mozgy...“ (DAWKINS 1982: 99). A dodáva toto spresnenie: „Nezaviedol som dostatočne jasne rozlíšenie medzi samotným mémom ako replikátorom na jednej strane a jeho ‚fenotypickými účinkami‘ alebo ‚produktami mému‘ na strane druhej. Mém by mal byť považovaný za jednotku informácie, sídliacu v mozgu... Má definovateľnú štruktúru, uskutočnenú v akomkoľvek fyzikálnom médiu, ktoré mozog používa na uchovávanie informácií

(...) Fenotypické účinky mému... sú vonkajšími a viditeľnými (počítateľnými atď.) prejavmi mémov sídliacich v mozgu. Môžu byť vnímané zmyslovými orgánmi iných jednotlivcov a môžu sa odlišovať do mozgov prijímajúcich jednotlivcov tak, že kópia (nie nevyhnutne presná) pôvodného mému je zasadená v prijímajúcom mozgu. Nová kópia mému je potom schopná vysielat svoje fenotypické účinky a výsledkom je, že aj v iných mozgoch sa môžu vytvorit jej kópie“ (DAWKINS 1982: 109).

Dawkins jasne odlišuje evolúciu mémov a génov aj v tejto knihe: „Mém má svoje vlastné príležitosti na replikáciu a svoje vlastné fenotypické účinky a nejestvuje dôvod, prečo by mal mať úspech mému nejakú spojitosť s genetickým úspechom... Nesúhlasím teda s nimi [s mojimi sociobiologickými kolegami], že *výhradným* kritériom pre úspech mému musí byť jeho príspevok k darwinovskej zdatnosti...“ (DAWKINS 1982: 110, kurzíva v originále).

Dawkins prestáva robiť z darwinovskej biologickej zdatnosti („fitness“) zlaté teľa, ako mnohí iní biológovia pred ním a po ňom. Pomocou svojej koncepcie sebeckého replikátora stavia problém do primeranej perspektívy: „Na darwinovskej zdatnosti v genetickom zmysle slova nie je nič magické. Nejestvuje zákon, ktorý by ju uprednostňoval ako fundamentálnu kvantitu, ktorá sa maximalizuje. Zdatnosť je iba jedným zo spôsobov, ako hovoriť o prežití replikátorov, v tomto prípade replikátorov genetických. Ak vznikne iný druh entity, ktorý bude zodpovedať definícii aktívneho replikátora so zárodočnou líniou, varianty tohto nového replikátora, pracujúc na svojom vlastnom prežití, budú čoraz početnejšie“ (DAWKINS 1982: 110, pozri DENNETT 1995).

Aj v Dawkinsovej poslednej knihe *Rozpletanie dúhy* (DAWKINS 1998) by sme našli mnohé príklady, potvrdzujúce odlišnosť jeho koncepcie mémov od sociobiologickej koncepcie.

Domnievam sa, že je potrebné oddeliť otázku vzniku mémov a evolúcie mémov. Mémy, inak povedané symbolické myslenie a komunikácia, museli vzniknúť ako selektívne výhodná adaptácia z hľadiska prírodného výberu. V ranných obdobiach bol rozhodujúci príspevok symbolického

myslenia k prežitiu a replikácii génov, a gény v podobe vrodených predispozícií majú ešte aj dnes významný vplyv na šírenie mémov. Spolu s Dawkinsom sa však domnievam, že nie vplyv kauzálna deterministický – vrodené predispozície limitujú šírenie mémov, ale to je všetko: analogickým spôsobom limitujú chemické a fyzikálne zákonitosti šírenie génov, alebo gravitácia architektonické štýly. Šírenie génov sa nedá vysvetliť iba chemicky – každý jeden možný gén musí byť možný chemicky. Rovnakou tautológiou je tvrdenie, že každý architektonický objekt na Zemi je v súlade s gravitáciou. Gravitácia, hoci na ňu treba pri skúmaní architektúry prihliadať, nám však nevysvetlí sama osebe rozdiel medzi románskou a gotickou architektúrou. Obidve počítajú s gravitáciou, hoci každá iným spôsobom. Takisto gény a nimi určené epigenetické pravidlá limitujú šírenie mémov – ale nie kauzálna. Šírenie mémov má aj svoje vlastné pravidlá, ktoré sú evolučné a selektívne, ale nebiologické. Je triviálnou pravdou, že niektoré mentálne reprezentácie (mémy) sú rozšírenejšie ako iné. Ak chceme tento fakt vysvetliť, musíme vziať do úvahy dva faktory: epigenetické pravidlá (napríklad vrodené kognitívne schopnosti mysle/mozgu) a zároveň špecifické nebiologické pravidlá kultúrnej evolúcie, o ktorých zatiaľ vieme veľmi málo. Mémy (mentálne reprezentácie) sa šíria preto, lebo sú to replikátory: úspešnejšie sú tie z nich, ktorým sa podarí infikovať viac myslí. Na takúto infekciu sú mozgy síce geneticky predisponované, ale tieto genetické predispozície rozhodujú iba o tom, že sa

mémy šíria, nie o tom, ktoré sa šíria. Mémy prispievajú k šíreniu génov iba vtedy, keď je toto šírenie na prospech ich vlastnému šíreniu. Inak nie. Existujú nespočetné príklady, že memetické komplexy sa šíria aj na úkor a v protiklade s biologickou fitness génov. Spomeňme také zvyky a praktiky ako celibát, mučeníctvo, hromadné sebevraždy, ideologické a etnické konflikty, náboženské vojny atď. Výhody, ktoré majú tieto praktiky pre rozšírenie genofondu svojich protagonistov sa dajú nájsť iba za cenu komickej krkolomnosti.

Na záver by som chcel načrtnúť zásady výskumného programu kognitívnej antropológie, ktorá zohľadňuje spomínané pripomienky. Kognitívna antropológia počíta s dvomi druhmi limitácií pri vysvetľovaní šírenia mentálnych reprezentácií: kognitívne limitácie, ktoré sú určitými epigenetickými predispozíciami, a kultúrno-evolučné limitácie, ktoré sú špecifickými nebiologickými pravidlami šírenia mentálnych reprezentácií (SPERBER 1996, BOYER 1994). Ľudská myseľ nie je *tabula rasa* alebo nádoba, do ktorej „kultúra“ či „spoločnosť“ vlieva svoje predstavy „výchovou“, „socializáciou“ či „sociálnou konštrukciou reality“, no nie je ani geneticky naprogramovaným strojom na biologicky výhodné predstavy. Iba prihliadnutím na zosúladenie a interakciu sociálneho prostredia (vzájomne komunikujúcich myslí) a biologického prostredia (geneticky podmienenej kognitívnej výbavy týchto myslí/mozgov) môžeme dospieť k relevantnému kauzálnemu vysvetleniu šírenia mentálnych reprezentácií, pravda, pokiaľ je práve relevantné kauzálna vysvetlenie našim cieľom.

LITERATÚRA:

- BOYER, Pascal. 1999. *The Naturalness of Religious Ideas*. Berkeley.
DAWKINS, Richard 1998 [1976]. *Sobecký gen*. Praha: Mladá Fronta.
DAWKINS, Richard 1982. *The Extended Phenotype*. Oxford.
DAWKINS, Richard 1998. *Unweaving the Rainbow*. London.
DENNETT, Daniel C. 1995. *Darwin's Dangerous Idea*. London.
ROSE, Steven; KAMIN, Leon & LEWONTIN, Richard 1984. *Not In Our Genes*. New York.
SAHLINS, Marshall. 1977. *Use and Abuse of Biology*. Chicago.
SPERBER, Dan. 1996. *Explaining Culture*. Cambridge.
WILSON, Edward O. 1975. *Sociobiology, A New Synthesis*. Cambridge (Mass.).
WILSON, Edward O. 1998 [1999]. *Konsilience, jednota věděni*. Praha: NLN.

Etnologická rekreace v Polsku

Jako každý rok, tak i letos se konal výjezd studentů pražské etnologie do Krakova a krakovských etnologů do Prahy. Ačkoli tento bohuľibý program existuje již řadu let, myslím si, že krakovská etnologie je pro mnoho českých kolegů jev téměř, ne-li zcela neznámý. Rozhodl jsem se tedy ve stručnosti seznámit naši etnologickou obec nejdříve s obsahem terénního výzkumu a následně i se studiem na Institutu etnologie Jagelonské univerzity.

Terénní výzkum proběhl v době od 2. 9. do 7. 9. 1999. Účastnilo se ho pět studentek IV. ročníku krakovské etnologie, dvě studentky z Bratislavy a dvě ze Záhřebu. Z Prahy jsem přijel já a Bára Spalová. Zarážející hned od začátku byl poměr dívek a chlapců..., ale k věci! Naší cílovou stanicí bylo malé městečko Wojnicz, poblíž Tarnowa. Ono už to vlastně ani není městečko, protože při reformách v padesátých letech odmítlo platit vyšší daně a tak tento svůj odvěký status ztratilo. Tato vesnice přivábila vědce z Jagelonské univerzity nejprve tím, že se tu vytvořila aktivní skupina historiků a lokálních patriotů, kteří pečlivě studují dějiny vsi a své výsledky pak halasně prezentují. S touto vesměs profesionální skupinou navázal kontakty pan Roboticki a bystře odhalil vznikající problém. Začal se mu věnovat a do svého výzkumu obrátně zakomponoval program meziuniverzitní výměny studentů etnologie. Roboticki je totiž od tohoto října vedoucí Institutu etnologie UJ (po Leszku Dziengelowi). Problém ve Wojniczu spočívá v tom, že není jisté, jestli toto vlastenectví vychází z „lidu“, nebo jestli je jen

zájmem úzkého profesionálního kroužku nadšenců. Tuto podstatnou skutečnost měl zjistit právě náš terénní výzkum.

Bádání probíhalo způsobem dotazníkového šetření. Jeden typ dotazníků se zabýval rodinou a osobností respondenta, druhý znalostmi a zájmem o historii a současnost rodné obce. Dotazníky připravoval Roboticki (byl to především jeho výzkum). Jeho zběhlost v tomto oboru dokazovalo i to, že jsme používali rok staré formuláře z obce Wilamowice (ze začátku se nám názvy při rozhovoru dosti pletly); zřejmě došla invence.

Byla to vlastně taková „týmovka“, kdy studenti dělali práci v terénu a pan profesor vše ostatní. Výsledky budou v každém případě nekvalitní, protože studentům chybí širší souvislosti a jejich práce je vlastně vytržena z kontextu a pedagogovi chybí osobní kontakt s lidmi ze studované komunity. Nakonec však byly obě skupiny spokojeny – studentky vykonávaly rutinní práci bez potřeby hlubšího přemýšlení a Roboticki mohl být klidně doma. Dohromady jsme se všichni viděli vždy až večer v hospodě. Mimochodem velmi oblíbené místo našeho vedoucího (své přezdívkou si nevysloužil nadarmo).

Náhodnému pozorovateli by ten „babinec“ mohl připadat jako školní výlet obchodní akademie (však to také byly z většiny její absolventky), ale nakonec bylo přeci jen dobře!

Až budete příští rok rozmýšlet kam na rekreaci – co třeba Polsko? ...